

**Makrosociální analýza a prognóza
a její úloha v systému řízení
společenských procesů:
úvodní metodologické poznámky**

FRANTIŠEK CHARVÁT
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Dosažený stupeň rozvoje socialistického tábora, mohutné tempo růstu společenské výroby a intenzivní proměny společnosti samé v procesech socialistické výstavby silně akcentují potřebu stále komplexnějšího a hlubšího poznání zákonitostí a mechanismů globálního společenského vývoje. Čím vyšších a rozsáhlejších cílů dosahujeme, tím naléhavější a složitější jsou otázky, které klade souhrnná analýza přítomnosti, tolik nezbytná pro skutečně vědecky založenou prognózu budoucího společenského vývoje a prostředků jeho dosažení. Jak ostatně zdůraznily zejména poslední sjezdy komunistických a dělnických stran socialistických zemí, řízení společenských procesů v období socialistické výstavby se stává stále složitější a jeho vědecká základna stále rozsáhlejší.

Řídit společenské procesy v období výstavby rozvinutých forem socialismu znamená cílevědomě zasahovat pouze do tvorby materiálních hodnot, do oblasti ekonomické aktivity, ale především cílevědomě rozvíjet společnost jako celek.

Z toho vyplývá celá řada závažných vědeckých problémů. Je známo, jak usilovnou pozornost věnuje soudobá marxistická společenská věda rozpracování makroekonomických analýz a prognóz a jak složité problémy v tomto procesu vznikají. Avšak ani perfektní makroekonomická analýza a výhled nestačí plně pokrýt celkovou situaci socialistické výstavby a její krátkodobé i perspektivní cíle.

Proto před naší společenskou vědou stojí v tomto směru minimálně tři závažné komplexní úkoly, na jejichž řešení podstatně závisí další úspěšný průběh řízení socialistické výstavby:

- rozpracování otázek podstaty a struktury vývojových forem vztahu ekonomických a sociálních procesů;
- rozpracování teorie makrosociální analýzy a prognózy organicky spjaté s makroekonomickými rozbory a výhledy dalšího vývoje socialistické společnosti;
- soustavné rozšiřování a prohlubování obsahu sociálně ekonomických kategorií jako gnoseologicko-metodologického nástroje makrosociálních úvah.

Je zřejmé, že se nejedná o tři separované komplexní úkoly, ale naopak o vzájemně se překrývající a podmiňující směry vědeckého úsilí.

V určitém shrnutí bychom je mohli ztotožnit s úsilím rozpracovat globální mechanismus společenského vývoje v jeho makroúrovni, v nalezení jeho modelu či struktury. Současná praxe společenské vědy v socialistických zemích dokazuje, že jde o aktuální tematiku, zejména v oblasti marxisticko-leninské sociologie. Jmenujme například v této souvislosti práce V. G. Afanasjeva (zejména pak jeho *Vědecké řízení společnosti*), který právě marxistickou sociologii ztotožňuje s celostním pohledem na společnost jako na globální samorídící se systémem, vycházející přitom z učení Marxe a Engelse o společensko-ekonomické formaci, či dále pozoruhodné snahy bulharských sociologů (S. Michajlov, V. Dobrijanov, Ž. Ošavkov) o vytvoření konceptu tzv. so-

ciologické struktury společnosti jako globální kategorie společenského vývoje apod.

Toto smysluplné směřování k vytvoření účinného a společensky nezbytného makropohledu na historický vývoj v jeho strukturovaných formách vyjadřuje bezesporu vysoce potřebný směr společenskovědního poznání. Přesto se však domníváme, že zasahuje doposud především jeho extenzivní dimenzi — snahou o neustálé zkomplexňování vědeckého pohledu — přičemž poněkud stranou zůstává jeho intenzivní komponenta. A právě souhrn problémů tohoto typu, jejich rámcová diskuse, včetně nastínění nepominutelných směrů jejich řešení (zejména ve smyslu gnoseologicko-metodologického prohlubování sociálně ekonomických kategorií a jejich vztahů), je cílem této stati.

1. Dialektika ekonomických a sociálních procesů

Vycházíme z přesvědčení, že rozvíjení teoretických a empirických forem makrosociální analýzy a prognózy je ve své podstatě podmíněno kvalitou a hloubkou chápání dialektického vztahu ekonomických a sociálních procesů. Přitom ovšem jsme si plně vědomi určitého zjednodušení složité situace spočívajícího v tom, že ekonomickými procesy chápeme v zásadě společenskou tvorbu materiálních a užitných hodnot (tedy vlastně základní a určující historickou aktivitu společnosti) a sociálními procesy veškeré procesy utváření společnosti samé (tedy mj. i produkci nemateriálních hodnot, politické, kulturní aktivity, jinými slovy souhrn procesů, jejichž výsledkem je sama společnost). Aniž bychom se nyní snažili o postižení složité struktury jak ekonomických, tak sociálních procesů, konstatujeme, že

- ekonomické procesy tvoří dynamické jádro sociálních procesů (historický charakter společnosti je dán historickým charakterem společenské výroby), tedy ekonomické procesy jsou podstatnou, determinující částí sociálních procesů;
- podstata (historická explikace) ekonomických procesů je dána celým souhrnem existujících sociálních procesů (historický charakter společenské výroby a jeho další rozvoj je určován dosaženým historickým charakterem společnosti).

Prvý princip bychom mohli nazvat jakýmsi *rozsahovým vymezením* vztahu ekonomických a sociálních procesů, druhý pak *významovým aspektem* jeho určení. Jestliže rozsahový aspekt „nadrážuje“ ekonomické procesy nad sociální, pak významové hledisko směr tohoto vztahu zcela převrací. Zde je právě ukryta hluboká dialektická podstata vztahu ekonomických a sociálních procesů v jeho celistvosti, vývojová protikladnost, která zůstává nepostřehnuta v popisných extenzivních přístupech (vymezujících jednotlivé oblasti historického pohybu pouhým výčtem, jako např. výroba, politika, duchovní kultura, komunikace apod.), stejně jako v jednostranných intenzivních gnoseologických postupech (omezujících se pouze empiricky fakticky nepostižitelnou konstantou poměrů geneze ekonomiky a utváření společnosti samé).

Odtud tedy vyplývá, že pro skutečně adekvátní tvorbu makrosociální analýzy i prognózy je nutné jako vůdčí gnoseologický princip respektovat dialektický vztah ekonomických a sociálních procesů. Zdůrazňujeme dialektický vztah, neboť by bylo chybou tvrdit, že postrádáme snahy o kombinaci makroekonomických analýz a prognóz s ostatními vědeckými poznatky tohoto typu. Co však chceme zdůraznit, je skutečnost, že k tomuto kontaktu (např. makroekonomických analýz a prognóz s analýzami a prognózami vědeckotechnického rozvoje, rozvoje lidských potřeb a směrů spotřeby, životní úrovně, politického systému) dochází doposud prostým sdružováním, superpozicí autonomně existujících společenskovědních oblastí. Tím je však vyčerpán pouze jediný směr rozvoje makrosociálních analýz a prognóz, a to v rozsahovém, prostorovém aspektu. Proto právě — omezíme-li se pouze na tento způsob dosažení makrosociálních pohledů — vyvstává celá řada nejen komunikač-

ních, ale především meritorních problémů. Tak například v konkrétních prognostických pracích vzniká za těchto okolností paradoxní situace, že zpracovatelé ekonomické prognózy požadují hotové výsledky prognostických úvah z oblasti perspektivního rozvoje potřeb a hodnotových orientací a naopak. Rovnocenné paralelní postavení dílčích analýz a prognóz, dané výhradně rozsahovým přístupem ke komplexní syntéze dílčích částí, vyvolává okamžité otázky po vnitřní struktuře makrosociálních úvah a predikcí, po jejich funkčně hierarchickém uspořádání, po jejich zahrnutí do dynamického modelu či mechanismu globálního společenského rozvoje.

Jak adekvátně řešit takto vzniklý problém? Většinou se volí řešení, které spočívá v naznačení struktury dílčích oblastí, aniž by však byl jakkoliv analyzován obsah syntetizovaných částí, lépe řečeno zjištěno jaké radikální změny v obsahu dílčích oblastí nutně předpokládá jejich syntéza, jejich zahrnutí do gnoseologických úvah směřujících ke komplexním poznatkům. Nejde totiž pouze o to „spojit“ jednotlivé dílčí oblasti schématem orientovaných šipek, naznačujících hierarchické či zpětnovazební vztahy, ale prozkoumat nakolik se mění tyto dílčí části v důsledku jejich organického zařazování do širšího celku.

Jinými slovy řečeno: stálá tendence (a jistě společensky oprávněná) spojovat dílčí teorie, kategorie do širších poznatkových souhrnů, nutně předpokládá i vnitřní pohyb, vývoj dílčích teorií a kategorií ve směru rozšiřování jejich obsahu. Proto makrosociální analytické i prognostické práce nemohou znamenat prosté shrnutí co nejširšího počtu společenskovědních poznatku, ale navíc i kvalitativně vyšší rozbor těchto slučovaných poznatků. Klíčovým principem jak onoho rozšiřování analytických a prognostických úvah, tak i onoho prohlubování (jakéhosi vnitřního rozšiřování) obsahu dílčích kategorií je právě — jak jsme ostatně již zduraznili výše — dialektický vztah ekonomického a sociálních procesů.

V dialektice „ekonomického“ a „sociálního“ se totiž podle našeho názoru nejkrystaličtěji vyjevuje tendence současného rozšiřování a prohlubování společenskovědních úvah. Ekonomická aktivita společnosti je základem sebeutváření společnosti samé, je řídícím prvkem historického vývoje.

Avšak ani ona není dějinně konstantní, ale naopak se rozvíjí, rozšiřuje právě natolik, nakolik daný společenský řád umožňuje ztotožňování se, sblížování „ekonomického“ se „sociálním“.

Významnou a doposud bohužel nedostatečně rozpracovanou kategorií je v tomto smyslu bohatá kategorie zespolčenšťování, která v reálném historickém vývoji vykazuje rozsáhlou strukturu a nelze ji tedy historicky jakkoli redukovat.

Socialistická společnost je životně spjata s neustálým zespolčenšťováním své základní historické aktivity, totiž společenské výroby. Tím se však otevírá prostor pro neustálé rozšiřování této aktivity, pro organické začleňování sociálních procesů stojících v nižších vývojových fázích společensko-historického pohybu mimo její rámec, právě do složitě strukturované základní dějinné aktivity společnosti jako celku. Nejmarkantnějším příkladem je v tomto směru vývojová spjatost zespolčenšťování výroby a začleňování vědy do výrobních procesů, přeměňování vědy ve výrobní sílu, a tedy faktické zespolčenšťování vědy samé.

Kategorie zespolčenšťování je vždy úzce vázána na procesy rozšiřující sféru společenské výroby. Mohli bychom formulovat jakýsi zákon nezbytného souladu „socializace ekonomického“ a „ekonomizace sociálního“. Není v této souvislosti planou připomínkou, že řada marxistických sociologů vyslovila své přesvědčení o dalším společensky i vědecky prospěšném rozvoji sociologie cestou její „ekonomizace“, a stejně tak řada ekonomů o rozvoji ekonomie cestou její „sociologizace“. Nejde v žádném případě o krasořečnické bonmoty, ale o pronikavou reflexi soudobých společenských a vědeckých potřeb, které se aktualizují právě na určitém stupni rozvoje socialistické společenské praxe.

„Sociologizace“ ekonomických úvah a kategorií neznamená pouze stálé rozšiřování jejich relevantního sociálního kontextu, ale i vnitřní sociální prohlubování jejich obsahu; v makroúrovni se jedná o sociální obsah kategorie národního důchodu, investic, spotřeby základních fondů, pracovních sil, jejich vzdělanosti a kvalifikovanosti, vnějších ekonomických vztahů apod.

„Ekonomizace“ sociologických úvah a kategorií rovněž neznamená pouhé nalézání podstat sociálních procesů v ekonomické oblasti, včetně analýzy zprostředkování této vývojové kauzality, ale i vnitřní prohlubování jejich obsahu o explicitní ekonomické jádro jejich dějinného určení; v makroúrovni se jedná o ekonomické jádro obsahu makrosociálních agregátů, jako je například sociálně třídní struktura společnosti (rozvoj pojmů výrobní vyspělosti tříd a sociálních skupin), demografická, vzdělanostní, kvalifikační struktura, životní způsob (rozvoj pojmů podmínek a prostředků života, politických postojů a účasti na řízení společenských procesů, kulturní tvorby a spotřeby apod.).

Jedině tímto způsobem je totiž možné dosáhnout organického sjednocování jednotlivých kategorií cestou jejich překrývání, jejich vzájemné dynamické interakce. Ve svém úběžníku vede tato tendence k situaci, kdy jednotlivé kategorie nebudou omezeny do hranic jedné disciplíny, ale naopak v obsahu každé z nich bude docházet k dynamickému interdisciplinárnímu sjednocování.

V každé kategorii pak vlastně bude obsažen zkoumaný celek ve své složité struktuře, pochopitelně v určité specifické formě, charakteristické pro tu či onu kategorii.

(V této souvislosti okamžitě vzniká otázka typologické klasifikace pojmů a kategorií nejen podle jejich rozsahových hledisek, ale především podle jejich vnitřní struktury, podle intenzity a forem vztahu dialektiky „ekonomického“ a „sociálního“ v jejich obsahu.)

Vyčerpávající poznávací výpověď o třídě či sociální skupině bude nezbytně zahrnovat vyčerpávající výpověď o ekonomické struktuře a její dynamice, stejně jako vyčerpávající výpověď o sociální struktuře společnosti apod.

I když jsme otázky dialektiky ekonomických a sociálních procesů jen nastínili v zásadních obrysech, je zřejmé, o jaký stěžejní princip dalšího integračního rozvoje společenských věd se jedná a jak je důležitý v prvé řadě pro makrosociální analýzy a prognózy v podmínkách výstavby socialismu.

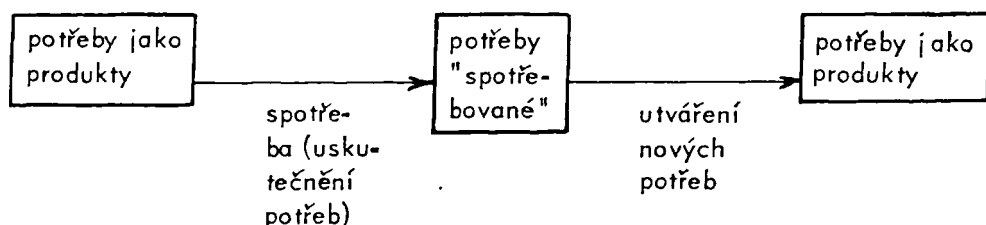
2. Makrosociální analýza a prognóza — nástroj studia společenského vývoje jako procesu rozšířené reprodukce

Jestliže předmětem makroekonomické analýzy a prognózy je rozvoj ekonomiky chápán jako proces rozšířené reprodukce v té či oné společnosti, pak makrosociální analýza a prognóza tento předmět nejen rozšiřuje (ve smyslu studia celospolečenského vývoje jako procesu rozšířené reprodukce), ale ve smyslu předchozích úvah i významně prohlubuje. Vazba makroekonomické či makrosociální analýzy a prognózy na pojem reprodukce podtrhuje jejich dynamický, vývojový charakter. V tomto směru makrosociální analýza a prognóza významně přispívá například k rozvoji sociologického zkoumání sociálně třídní struktury společnosti, kterou nechápe pouze jako produkt historického vývoje, ale jako subjekt jeho dalšího rozvoje, a tudíž i svého vlastního dějinného proměňování. Kategorie „rozšířeného reprodukčního cyklu“ není co do své aktivní poznávací působnosti omezena pouze na oblast ekonomickou (či lépe řečeno na její tradiční gnoseologické teritorium), ale významně přispívá k rozšíření a prohloubení studia veškerých makrosociálních agregátů, jako například sociálně třídní struktury společnosti, jejího politického systému, ale i kultury, ideologie či životního způsobu apod.

Studium jedné z klíčových sociálně ekonomických kategorií marxismu-leninismu, totiž kategorie potřeb, je-li oproštěno právě od jejího reprodukčního chápání, zůstává zákonitě v rovině více či méně nápaditých verbálních diskusních taxonomických úvah. Překonat tento zásadní nedostatek nedynamického chápání této kategorie je možné právě oním „reprodukčním přístupem“ k analýze jejího obsahu. V nejjednodušším pohledu to znamená uvažovat minimálně tři pohybové formy potřeb:

- potřeby jako reálné produkty minulého vývoje;
- potřeby jako produkty „spotřebované“ příslušným souhrnem činností;
- potřeby jako zdroje nových potřeb (viz obrázek 1).

Obrázek 1:

Sipky zde vlastně naznačují základní činnosti jako důležité komponenty dynamického, tj. reprodukčního chápání potřeb, jejich rozšířené reprodukce.

Je zřejmé, že reprodukční hledisko je nutné uplatňovat při makrosociální analýze a prognóze na veškeré makroagregáty, ale co víc — i na vztahy mezi těmito makroagregáty, neboť i ony jsou vlastně vyšším typem těchto makroagregátů, a tudíž je pro ně platné reprodukční hledisko.

Reprodukční princip velmi efektivně naznačuje cestu k vytvoření vývojové struktury pojmů, kategorií či jejich souhrnů nebo, chceme-li to tak říci, dynamických modelů či mechanismů jednotlivých sfér historického pohybu i jeho celku. Jistě nejde o snadnou záležitost, natož jakkoliv — byť i v dílčích aspektech — dořešenou.

Makrosociální analýza a prognóza, tento účinný nástroj studia společenského vývoje jako procesu rozšířené reprodukce, se bude rozvíjet zřejmě postupně, v jednotlivých etapách.

Podle našeho názoru je však již zřejmé, že bude nutno zkoumat tyto makroagregáty a jejich vztahy:

- veškerý souhrn ekonomických makroagregátů (národní důchod, investice, spotřeba, základní fondy, vědeckotechnický rozvoj, vnější ekonomické vztahy apod.);
- sociálně třídní strukturu společnosti, včetně demografické, vzdělanostní a kvalifikační diferenciaci populace;
- politický systém společnosti, včetně participační diferenciaci obyvatelstva na řízení sociálně politických procesů;
- kulturní systém společnosti, včetně diferenciaci populace podle tvorby a spotřeby kulturních hodnot;
- životní úroveň a životní způsob, včetně materiálních a duchovních podmínek života a jejich diferenciaci.

K tomu dvě podstatné poznámky. Jak je patrné, sociální makroagregáty jsou vyššího agregativního typu než uvedené makroekonomické agregáty. Z toho vyplývá, že bude nutné dezagregovat uvedené sociální makroagregáty do nižších kvantitativních makroagregátů (např. hodnotové vyjádření technologické, kvalifikační a vzdělanostní vyspělosti dělnické třídy, kvantitativní ohodnocení tvorby a spotřeby kulturních hodnot apod.).

Za druhé však bude nezbytné podrobit takto vytvořený souhrn makroagregátů procesu vnitřního obsahového rozšiřování, významového prohlubování (nikoli však nutně i v kvantitativních indikacích jejich obsahu, ale především kvalitativně a interpretačně) tak, aby bylo možné vytvořit globální model společenského pohybu, nezbytný pro analytické úvahy jak *ex post*, tak *ex ante*.

Takový postup, i když značně náročný a vyžadující dlouhodobé úsilí, je podle našeho názoru nezbytným předpokladem dalšího zkvalitňování a zefektivnění řízení společenských procesů a jejich perspektiv. Při rozpracování makrosociální analýzy a prognózy se však velmi brzy projeví její pozitivní vliv jak v prohloubení metodologického aparátu a poznatkových souhrnů makroekonomických analýz a prognóz, tak i v ideologicky závažné tematice globálního modelování světového vývoje a účinné kritiky zásadních nedostatků současných přístupů západní vědy k této tematice. Je totiž zřejmé, že studium globálních tendencí světového vývoje je zcela neadekvátní, neopírá-li se o makrosociální hodnocení, o predikci jak jednotlivých společností, tak i světa jako historického celku. A právě na tomto poli úloha socialistických společenských věd — a v jejich souhrnu i marxisticko-leninské sociologie — neustále vzrůstá.

Vyjáďřeme naše předchozí úvahy ještě v poněkud pozměněné formě. Pomocí reprodukčního přístupu (který bychom s určitou ilustrativní nadsázkou mohli nazvat také dynamickým systémovým přístupem) docházíme k pochopení vývojové struktury pojmů, kategorií, neboli jinými slovy postihujeme dané kategorie jako procesy. Dosavadní gnoseologické postupy (které jsme výše charakterizovali jako extenzivní) začleňovaly jednotlivé kategorie a pojmy do kontextu sociálních procesů (byť i se snahou o jejich stále širší rozsah), aniž by si však kladly otázku onoho „procesuálního chápání“ samotného obsahu těchto pojmů a kategorií. Zkráceně řečeno: začleňování kategorií do sociálních procesů opomíjelo procesuální charakter kategorií samých.

Je zcela přirozené, že v této souvislosti vyvstává otázka adekvátního vymezení kategorie sociálního procesu. Tato otázka není ostatně pro sociologii nikterak nová (z vědců, kteří si explicitě postavili takový problém, jmenujme např. L. v. Wieseho či J. Szezepaňského a celou řadu dalších). Avšak dosavadní sociologická práce s kategorií procesu se v naprosté většině vyznačuje opět značnou obecností a deskriptivností. Takové přístupy, které vymezují sociální proces jako kauzálně či funkčně zřetězený soubor sociálních jevů, jsou značně povrchní a gnoseologicky málo efektivní, což ostatně dokazuje i ta skutečnost, že další úvahy o sociálních procesech se v podstatě omezily na jejich klasifikace.

Kategorii sociálního procesu tak fakticky nebyl dán žádný obsah, žádná vnitřní struktura. Stala se ve skutečnosti pouhým všeobsažným názvem, neboť její vymezení i následná práce s ní postrádala rozhodující dialektickou dimenzi.

Vzpomeňme v této souvislosti Hegelových myšlenek o vývoji pojmu od jeho vlastního zrodu na cestě k jeho vlastnímu uskutečnění, tj. o negaci jako důležité fázi dalšího rozvoje poznání i daného pojmu samého. Nejde zde o nic jiného než o projekci základní kvality vývoje, resp. procesu, do roviny odrazu, i když v objektivně idealistické verzi. Nicméně ona posloupnost „zrod — negace — zrod“ je důležitým vývojovým principem, který nalézá své uplatnění ve společenskovědní dialektice a zejména pak v rozpracování kategorie sociálního procesu. Stručně řečeno: sociální

proces je vždy vznikáním něčeho vyššího (ve smyslu kvalitativní bohatosti). Je jasné, že jde fakticky o naplnění obsahu sociálního procesu dialektickým zákonem „negace negace“. V tomto směru je zmíněná Hegelova úvaha výpovědi o nutnosti procesuálního chápání i samotných kategorií a pojmů. V sociální realitě pak jde o to, že její každá část, kterou odráží kategorie sociálního procesu, má „reprodukční charakter“, neboli je ji nutno zkoumat jako proces reprodukce. Ostatně již výše jsme naznačili tuto skutečnost při rozboru kategorie potřeb. Tento přístup je však možno uplatnit i při vymezování dynamické struktury dalších sociologických kategorií a pojmů, jako například třída, sociální skupina, zájem, postoj atd.

Takovým přístupem jednak rozvíjíme procesuální podstatu obsahu sociologických kategorií a pojmu, jednak přispíváme k rozvoji samotné teorie sociálních procesů, a to nikoli pouze s názvoslovným, ale skutečně poznávacím efektem.

Procesuální chápání sociologických kategorií a pojmů znamená významný krok v rozvoji společenskovední dialektiky, tedy oblasti, které náleží z hlediska potřeb dalšího rozvoje socialistické společenské praxe přední místo. Je navíc neopominutelným metodologickým předpokladem a základem adekvátních makrosociálních analýz a prognóz. Poskytuje mimo jiné i zcela nové přístupy a možnosti analýzy a tvorby sociálních indikátorů, jejich procesuální systematizaci a interpretaci. Proto také podle našeho názoru představuje základní trajektorii dalšího rozvoje marxisticko-leninského sociologického poznání v souladu s náročnými potřebami současné společenské praxe socialismu.